

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

НОБИКОВА Ольга Іванівна

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В РОСІЙСЬКИХ
НАУКОВИХ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

(10.02.01 - Російська мова)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1993 р.

Дисертація є рукопис.
Робота виконана на кафедрі російської мови
Харківського державного університету

Науковий керівник - кандидат філологічних наук,
доцент БОЙНОВ В.К.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук,
професор СЗЕРОВА Н.Г.

кандидат філологічних наук,
доцент ПРИСТАЙКО Т.С.

Провідна установа - Харківський державний
педагогічний інститут
ім.Г.С.Сковороди

Захист відбудеться "23" *чудня* 1993 р.
о "14" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 053.24.04 при Дніпропетровському державному
університеті за адресою: 320625, м.Дніпропетровськ,
пр.Гагаріна, 72, корп.1, філологічний факультет,
аудиторія *804*.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій
бібліотеці Дніпропетровського державного університета.

Автореферат розісланий "14" *листопада* 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор філологічних наук,
професор

М.П. Коломієць
КОЛОМІЄЦЬ М.П.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00802938 (U)

Заперечення як похідний маркований член ряду бінарних опозицій "ствердження - нествердження - незаперечення - заперечення" досить давно вивчається у філософських, логічних та лінгвістичних дослідженнях. При всій різноманітності суджень з цієї проблеми в мовознавстві все ж можна сформувати дві основні групи оглядів, у яких відбиваються полярно протилежні точки зору.

В наукових працях Ф.І.Буслаєва, В.І.Чернишова, В.В.Виноградова, а пізніше - в роботах Н.Г.Озерової, В.М.Бондаренка, О.І.Бахарєва традиційно розглядалися засоби вираження заперечення на словотворчому, лексичному та синтаксичному рівнях, що виявляються як експліцитно, так і імпліцитно (порівн. відповідно приклади: "Исчезает с лица земли то, что уже никогда не вернется - памятники старины"; "Пойду я туда, как же!"). Всі ці дослідження створили узагальнене уявлення про засоби вираження заперечення та дали відомості про їх етимологію та сполучуваність.

Подальший розвиток лінгвістики висунув як одне з найважливіших завдань створення так званих дійсних моделей мови (рос. "действительных моделей языка" - за С.І.Гіндініним), спроможних імітувати процес аналізу та синтезу тексту людиною. Але відомостей, що мала лінгвістика про значення та синтаксичні зв'язки стандартних заперечних речень, для побудови таких моделей виявилось недостатньо, і увага вчених була звернена до логічних досліджень, в яких вже була зроблена спроба формалізованого опису деяких явищ. Так сформувався другий підхід до вивчення заперечення, який умовно можна назвати семантичним (чи глибинним семантичним). Він представлений у роботах Ф.В.Палучевої, І.М.Богуславського, І.М.Кобозевої, В.М.Труба та ін. Найважливішою логічною ідеєю, що кардинально змінила лінгвістичний підхід до досліджень проблеми заперечення, було положення про те, що заперечуватися може тільки ціле висловлювання (предикація). Вважаючи заперечення оператором сферю дії якого є цілісний вислів, вчені запропонували проводити семантичний аналіз заперечних речень шляхом їх заміни зворотом "неверно, что" (або "не имеет места, что"), фактично виключаючи з поля зору різноманітні засоби вираження заперечення з усіма "капризами" їх розміщення в структурі речення.

Ми схиляємось до думки, що істина знаходиться посередині між крайніми позиціями, і для комплексного вивчення заперечення необхідні описи як значення, так і форми його вираження.

Відомо, що російська мова характеризується розвиненою і складною системою засобів вираження заперечення, які функціонують на різноманітних мовних рівнях як в експліцитній, так і в імпліцитній формі. При цьому існує певна кількість випадків незбіжності плану змісту та плану вираження: так, речення "Он не может не прийти" фактично має позитивне значення - "Он непременно придет", і навпаки, речення "Очень мне это нужно!" означає, що суб'єкт не має ніякої необхідності в чомусь.

Тому правильна побудова та адекватне розуміння речень з заперечними маркерами, які функціонують в російських наукових та публіцистичних текстах, мають значні труднощі і для людей, що вивчають російську мову як іноземну, і для ЕОМ як нового учасника комунікації у людському суспільстві на сучасному рівні розвитку цивілізації (Грязнухіна Т.А., Дарчук Н.П., Клименко Н.Ф. 1990). Крім того, за винятком праць О.Ф. Журавльова (1989), практично відсутні дослідження, в яких розглядається роль та розподіл заперечення в текстах.

Таким чином, актуальність здійсненого дослідження зумовлена складністю та недостатньою розробкою теоретичних аспектів поставленої проблеми, а також неповнотою виконаних раніше описів засобів вираження заперечення.

З нашої точки зору, вирішенню цих питань може допомогти опис мовних моделей з заперечними елементами, побудований з урахуванням взаємозв'язку значення та його формального вираження, який дозволив би експлікувати процедури аналізу та синтезу заперечних конструкцій (речень).

Відповідно до сказаного вище, метод нашої роботи є найбільш повний опис поширених заперечних конструкцій та окремих слів із заперечними словотвірними елементами, які функціонують в російських наукових та публіцистичних текстах, а також класифікація цих моделей, яка враховує різний ступень інтенсивності заперечного значення та його формальні ознаки. Крім того, нашим завданням є вивчення особливостей

розміщення заперечення у вказаних різновидах текстів.

Як матеріал дослідження були обрані наукові (тези доповідей та статті з мовознавства) та публіцистичні тексти (наукові та культурологічні огляди із центральних газет 1985 - 1990рр.) - усього біля 9 тис. речень з запереченням.

Об'єктом дослідження є різноманітні заперечні конструкції та слова з заперечними афіксами в російських наукових та публіцистичних текстах, представлені на всіх значущих рівнях.

Методологічною основою були мовознавчі та філософські дослідження, що трактують заперечення як універсальну поняттєву категорію, як діалектичну єдність суб'єктивного та об'єктивного, мовної статички та динаміки мовлення.

В дисертаційному дослідженні використано методи: описовий, формально-граматичний, функціонально-семантичний, а також морфемний аналіз та семантичний аналіз контекстів, які включають експліцитно виражені елементи із запереченням.

Для досягнення мети, поставленої в роботі, потрібно було вирішити ряд часткових дослідницьких завдань:

накопичити масив найбільш поширених в російській мові заперечних конструкцій та слів з різними заперечними маркерами;

провести типізацію (розробити класифікацію) цих засобів вираження заперечення, яка враховує взаємозв'язки різного ступеня інтенсивності заперечного значення та його формальні ознаки;

виявити формальні ознаки конструкцій, в яких спостерігається невідповідність плану вираження і плану змісту з метою однозначної оцінки семантики таких конструкцій та адекватності їх сприйняття й розуміння;

виявити закономірності вживання заперечних конструкцій певного типу в різних частинах (або інформаційно-сміслових блоках) тексту та визначити типові комбінації останніх.

Наукова новизна полягає у повноті та докладності опису російських заперечних конструкцій на підставі врахування взаємозв'язків значення та його формальних ознак. Такий опис спрямований на теоретичне вивчення російських мовних одиниць із семантикою заперечення у плані вирішення загальної

лінгвістичної проблеми розуміння тексту, а також на певні прагматичні аспекти - викладання російської мови іноземцям та розробку систем спілкування людини з ЕОМ.

Крім того, розроблена класифікація засобів вираження заперечення дозволяє проводити аналіз заперечних конструкцій і слів з заперечними словотворчими афіксами та регламентувати їх використання при синтезі російських текстів. Така регламентація стає можливою на підставі одержаних в дисертаційному дослідженні даних про зв'язок кожного різновиду заперечення з певним фрагментом (інформаційно-смісловим блоком) наукового або публіцистичного тексту.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що одержані дані про найбільш поширені засоби вираження заперечення в російській мові є певним кроком уперед для розв'язання проблеми розуміння тексту: ці результати дозволяють на першому етапі однозначно оцінити та адекватно зрозуміти семантику конструкції із запереченням, а на наступних етапах - правильно зрозуміти текст в цілому і людині, яка не є носієм російської мови, і ЕОМ.

Крім того, зроблений опис засобів вираження заперечення дозволяє провести і зворотню операцію - граматично правильно синтезувати конструкції із заперечним значенням.

Поряд з цим в роботі здійснена спроба детермінувати спорадичні заперечні значення й розмежувати слова з заперечними значеннями і відповідними маркерами та слова без заперечення, що починаються ідентично, на підставі списків, наведених у Додатках.

Здійснений прагматичний підхід до вивчення заперечення дозволив отримати більш глибоке уявлення про різноманітні засоби вираження негативної семантики в російській мові. Розроблена класифікація дає можливість прогнозувати появу чи оцінити доцільність використання конкретного виду заперечення залежно від цільової настанови комуніканта та розміщення заперечення у певній інформаційно-смісловій частині тексту.

Практичне значення: результати, одержані в ході дослідження, знайшли практичну реалізацію в курсі викладання російської мови іноземним студентам. Ці дані також можна використовувати у спецкурсах з лінгвістики тексту (з проблем

розуміння, аналізу та синтезу тексту) на філологічних факультетах університетів та педагогічних інститутів. Крім того, ці дослідження за відповідної обробки можна розглядати як фрагмент опису природної мови для створення систем машинного перекладу, автоматичного аналізу та синтезу тексту за допомогою ЕОМ.

На захист виносяться такі положення:

1. Типізація засобів вираження заперечення, що базується на врахуванні взаємозв'язків заперечного значення та його формальних ознак і включає репрезентації заперечення на різноманітних рівнях мови, відображає три різних ступеня інтенсивності цього значення: підсилене заперечення, сильне заперечення та послаблене заперечення; кожне з них, в свою чергу, поділяється на конкретніші різновиди, які досить регулярно виражені у мовних моделях.

2. Публіцистичні тексти тотожної тематики (наукові та культурологічні огляди) є організованими за допомогою комбінацій трьох різновидів інформаційно-сміслових блоків (ситуацій) - дійсного, негативного та еталонного.

3. Характер негаші пов'язаний з інформаційно-смісловими блоками: у негативній ситуації спостерігаємо найбільшу кількість заперечних засобів та значну різноманітність інтенсивних засобів вираження заперечення; в еталонній та дійсній ситуаціях використовуються послаблене заперечення або незначна кількість сильного заперечення.

4. Виявлені продуктивні моделі з запереченням можуть бути запропоновані комунікату - "носію" російської мови - як алгоритм граматично правильної побудови заперечних конструкцій з необхідним у відповідній ситуації ступенем інтенсивності заперечного значення і як алгоритм аналізу для адекватного розпізнавання конструкцій з запереченням у наукових та публіцистичних текстах.

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбувалася на науково-методичній конференції викладачів та співробітників філологічного факультету ХДУ (1988), на Всесоюзній конференції "Текст. Термин. Словарь" (Київ, 1989), на науково-методичних семінарах кафедри загального та прикладного мовознавства (1990) та кафедри російської мови (1991).

Філологічного факультету ХДУ.

Зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії (410 позицій) та 10 додатків.

У вступі обгрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету та завдання дослідження, коротко охарактеризовано методи дослідження, уточнено термінологічний апарат, що використовується у роботі.

У першому розділі "Лингвістика, логика, філософія о сушности отрицания" поданий огляд висвітлення сутності явища заперечення як у лінгвістичних дослідженнях, так і в логічних та філософських працях для одержання всебічного уявлення про це явище.

Ствердження та заперечення є універсальними поняттєвими категоріями (Мешанинов), які немовби вплетені "в саму ткань язика" (Дондуа). Фактично кожний предмет, явище, ознака, дія можуть бути представленими у мові як такі, що стверджуються чи заперечуються.

Однак якщо для ствердження чого-небудь досить назвати відповідне явище, ознаку, дію та ін., то для заперечення необхідно використовувати спеціальні маркери із вказівкою на відсутність (неіснування в широкому сенсі) предмета, особи, явища, ознаки, дії. Тому ствердження та заперечення є парною мовною категорією, в якій початковим, немаркованим членом опозиції є ствердження, а вторинним, похідним, маркованим - заперечення.

При цьому в лінгвістичній літературі існують значні розбіжності у визначенні заперечення. Так, у деяких досить авторитетних джерелах визначення заперечення фактично тавтологічне і не розкриває суті явища. В інших - заперечення визначене як "семантически неразложимая категория" (Палучева); існують праці, де заперечення розглядають як ствердження протилежного чи відсутності чого-небудь (Русская грамматика, 1980).

Такі розбіжності, можливо, пов'язані з тим, що в лінгвістиці не існує єдиної точки зору на сутність заперечення як мовного явища. Різноманітні концепції лінгвістичного тлумачення сутності заперечення досить вичерпно описані в

роботі Бойдаренка В.М. В їх числі розуміння заперечення як відсутності об'єктивних зв'язків між предметами, або наявності об'єктивної роз'єднаності предметів, як особливої заперечної модальності, як предикативної чи психолінгвістичної категорії.

Набуть, допільно говорити як про об'єктивну, так и про суб'єктивну сутність заперечення, тому що, з одного боку, заперечення може в ряді випадків відображати об'єктивну дійсність і вказувати на відсутність предметів, явищ, ознак чи зв'язків між ними. З іншого боку, за допомогою категорії заперечення можуть бути виражені деякі суб'єктивно-модальні значення, коли мовець висловлює своє відношення до чого-небудь чи несприйняття чогось або своє бачення фрагмента дійсності.

В нашій роботі ми беремо за основу визначення, яке дає "Русская Грамматика" (1980), і розуміємо під запереченням ствердження протилежного, що конкретизується стосовно предметів та явищ як існування - неіснування, наявність - відсутність, стосовно дій - як здійснення - нездійснення, стосовно ознак як наявність - відсутність та виражається в синтаксисі за допомогою спеціальних заперечних маркерів.

Різноманітні мовні одиниці, в тому числі й із заперечними маркерами, у більшості випадків пов'язані з відповідними логічними одиницями: так, слова із заперечними префіксами виражають заперечні поняття, а заперечні конструкції є мовними виразниками заперечних суджень. При цьому для вираження суперечних (рос.-противоречащих) понять використовуються такі префікси, як "не-", "без-/бес-", "обез-/обес-", "а-", "дис-", "им-", "ия-", а для вираження протилежних (рос.-противоположных) понять - префікси "анти-", "дез-", "де-". В такому разі перелічені вище префікси, що співвідносяться з заперечними поняттями, можуть бути формальними ознаками відповідного типу понять і на цій підставі розпізнаватися в текстах "неносіями" російської мови.

Хоча зв'язок судження і речення у більшості випадків не викликає сумнівів, співвідношення між ними розуміють неоднаково. Так, їх специфіку підкреслює О.І. Бахарев, а Колчанський Г.В. та Лімантов Ф.С. ототожнюють їх.

Б.М.Бондаренко підкреслює, що семантика ствердження та заперечення є не тільки логічною властивістю речень-суджень, що можуть бути істинними при ствердженні та перетворюватися на несправжні (рос. - ложные) при запереченні. Вона одночасно є і граматичною властивістю речення, оскільки для вираження вказаних розбіжностей існують особливі формальні засоби.

Крім того, одне і те ж логічне заперечення може бути передане різноманітними мовними засобами.

Оскільки заперечення у формальній логіці є однією з основних операцій, які базуються на протиставленні істинності - неістинності (рос. - ложности), то особливості мовного оформлення для логіки не мають значення. Але у мові ці відмінності досить важливі, не кажучи вже про те, що існує різноманітний ступінь інтенсивності заперечного значення, що є виключеним для логіки.

У філософських працях пояснення сутності заперечення займає досить важливе місце, і, звичайно, має свій специфіку. Заперечення як філософська категорія виражає "диалектичну зв'язь двох послідовательних стадій (состояний) розвиваючогося об'єкта", являючи собою "необхідний момент розвитку", а також "умовия изменения об'єкта, при котрых некоторые моменты не просто уничтожаются, а сохраняются в новом качестве" (Гегель).

Ідея специфічного ритму розвитку всього живого як збереження, спадковості та заперечення сформувалася вже в межах міфологічної свідомості (Парнюк). Так, у багатьох міфах описано періодичну загибель світу та його наступне відродження. Л.Гумільов та О.Панченко відзначають, що існували філософські антисистеми, які були побудовані за принципом заперечення світу ("гностицизм" у III-IV ст., "флагеллантство" - "движение бичующихся" у середні віки).

Арістотель вперше надав запереченню статус логічної категорії, яка протилежна ствердженню. Пізніше важливу роль заперечення при пошуку істини відзначають Ф.Бекон та Р. Декарт. Однією з найважливіших характеристик речі вважає заперечення Б.Спіноза, деструктивну сторону заперечення підкреслює Ф.Вольтер, розробляючи ідею соціального заперечення та історичної спадковості. Значним є внесок

німецьких філософів у вивчення заперечення. Так, І. Кант включає заперечення у найважливіший принцип своєї філософії. Подібні філософські та соціологічні ідеї мали великий вплив на передову суспільну думку Росії (на О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського) та України (на Т. Шевченка, Л. Українку, І. Франка).

О. І. Бахарєв відмічає, що й філософські, й логічні тлумачення заперечення мають як подібні, так і відмінні риси. До перших належить те, що при запереченні спостерігаємо перехід певного поняття у свою протилежність. Різниця полягає в тому, що для діалектики є характерним збереження позитивного моменту в процесі розвитку, а логіка заперечує існування конкретної ознаки, предмету або реальності цілком.

Таким чином, в онтогенезі мовне заперечення є засобом вираження певних філософських понять та категорій, які сформувалися на підставі емпіричного досвіду людства та організовані за загальними законами людського мислення. У філогенезі логічні та філософські категорії є вторинними щодо мовних, й тісний взаємозв'язок цих названих вище категорій не викликає сумніву.

У другому розділі "Средства вираження отрицания на различных языковых уровнях" послідовно розглянуті заперечні маркери: префікси російського та іншомовного походження, які постійно чи спорадично виражають заперечне значення; заперечні частки, займенники, прислівники та сполучники. Всі ці засоби вираження заперечення є формальними ознаками слів із заперечним значенням і таким чином можуть бути "сигналом" для адекватного розпізнавання їх у тексті й правильного розуміння змісту тексту.

Однак детальний опис засобів вираження заперечення, існуючих в російській мові, є недостатнім для однозначного розуміння. По-перше, тому що існує певна кількість слів без заперечного значення, початкові елементи яких ідентичні заперечним префіксам (напр., "небесный" и "некрасивый"). У таких випадках ми пропонуємо використовувати трохи спрощене (тобто орієнтоване на орфографічний запис) морфологічне членування слова. Ми склали перелік найбільш поширеного морфемного складу слів з заперечними префіксами і заперечним значенням.

що використовуваться у російських наукових та публіцистичних текстах. Крім того, для важких випадків можна застосовувати інший перелік слів без заперечного значення, що починаються ідентично заперечним префіксам (додавки 4-10).

Другою причиною є те, що заперечні префікси можуть виражати різноманітний характер заперечності; на що вказували Чернишов В.І., Нешковський О.М., Виноградов В.В. Так, за допомогою заперечного префікса "не-" можна виразити значення "повного стрипання того, что слово передает без этого аффикса (напр., немужкальный, неделимый), ограниченную меру качества (напр., нетрудный, нетяжелый) и контрастно-утвердительную реальность (напр., недобрый - не только отсутствие доброты, но и наличие злости)" (Виноградов).

У російській мові для різноманітних заперечних префіксів є характерним як закріплення за певним видом значення (напр., "недо-" завжди виражає неповноту, недостатність чогось), так і вживання у всіх трьох описаних вище значеннях (префікс "не-" в наведених вище прикладах).

Префікси із значенням заперечення були поділені нами на три умовні семантичні групи:

1) із значенням втрати, відсутності (префікси "не-", "без-/бес-", "обез-/обес-", "а-", "дис-", "им-", "ин-", "ир-");

2) із значенням різного ступеня неповноти ознаки чи дії (префікси "не-", "недо-");

3) з послабленим заперечним значенням (або, за термінологією Н.Г.Озерової, стверджувально-заперечним значенням, напр., префікси "не-", "небез-/небес-", "анти-", "де-", "лез-").

Вказані розбіжності у значеннях слів із заперечними префіксами ми врахували в розробленій класифікації засобів вираження заперечення.

Ця класифікація була розроблена на підставі аналізу наукових та публіцистичних текстів. При цьому в реченнях були виділені слова з заперечними префіксами (і тоді ми розглядали типовий морфемний склад слова) або синтагми, що включають один чи декілька заперечних елементів та його (їх) найближче оточення (порівн. відповідно: "Выход нужно найти немедленно-

но": "У общества охраны памятников никаких санкций не имеется за разрушение зданий").

У розробленій класифікації були згруповані засоби вираження заперечення, які функціонують на всіх значущих рівнях - словотворчому, лексичному, синтаксичному. Метою її створення було виявлення співвідностей між формальними ознаками й різноманітними заперечними значеннями для усунення труднощів, що виникають при розпізнаванні та розумінні заперечних слів та конструкцій у реальних текстах. Подану класифікацію можна уявити у вигляді трьохступінчатої ієрархічної структури, головними частинами якої є сильне, підсилене та послаблене заперечення, при цьому категоричність заперечного значення, що максимально сконцентрована в підсиленому запереченні, поступово втрачає свою інтенсивність під час переходу до послабленого заперечення. Кожна з цих частин, в свою чергу, розподіляється на конкретніші види значень.

Було виділено три основних типи заперечного значення:

1) сильне (або власне) заперечення, в якому тільки один заперечний маркер із значенням заперечення дії, що розташований, як правило, перед присудком (напр., "Эта продукция не обладает современными потребительскими качествами"), або із значенням заперечення об'єкта чи суб'єкта дії, ознаки і т.п. (порівн.: "Несправедливость была допущена к нему персонально"; "Бесконечные дискуссии должны смениться конкретными делами").

2) Підсилене заперечення, що створюється часткою "не" в комбінації з різними підсилювачами (такими, як заперечні прислівники чи займенники з префіксом "ни-", напр.: "До этого никто не проводил подобного эксперимента в лабораторных условиях").

3) Послаблене заперечення, яке з'являється при поєднанні частки "не" з лексичними засобами, що ослаблюють інтенсивність заперечного значення (такі, як прислівники "очень", "даже", напр., "Задание было сформулировано не очень точно").

Тоді для підсиленого заперечного значення можна виділити 10 таких видів (заперечення дії та суб'єкта дії, заперечення дії та її ознак, заперечення дії та можливості її

здійснення та ін.). Ці різновиди заперечного значення мають регулярне вираження у певних мовних моделях, описаних в додатку 1 (35 моделей).

Для сильного заперечення виділено 5 різновидів заперечного значення (заперечення дії, заперечення суб'єкта дії, заперечення ознаки та ін.), які репрезентовані в 43 моделях (додаток 2).

Для послабленого заперечення описано 5 різновидів заперечення (неповнота дії, часткове заперечення ознаки, пом'якшене заперечення якості виконання дії та ін.), які репрезентовані в 12 мовних моделях (додаток 3).

У третьому розділі "Локалізація отрицання в текстах" розглядаються особливості розміщення засобів вираження заперечення у різноманітних частинах текстів.

Розуміючи текст, згідно з Тураєвою, як складне структурно-семантичне утворення, ми вважаємо необхідним враховувати також його прагматичну спрямованість. Вивчення заперечення досить тісно пов'язане з дослідженням процесу розуміння тексту. Оскільки розуміння тексту являє собою багатоступінчастий процес, який йде від розуміння окремих частин до розуміння цілого (Жинкин), для його досягнення доцільно розглядати організацію тексту.

Виходячи з того, що тематично близькі тексти наукової прози не тільки внутрішньо формалізовані, але й побудовані за однаковою логічною схемою, ми запропонували свій варіант робочого інструменту для репрезентації загальної схеми змісту тексту. Зміст кожного тексту був представлений у межах цієї схеми, що дозволило наочно представити закладену в текст комунікативну програму осмислення його основної концепції. За основні одиниці організації тексту ми прийняли інформаційно-сміслові блоки, в яких предмет розгляду опержує певну позитивну чи негативну оцінку з точки зору відповідності-невідповідності вимогам, що до нього ставляться. Тоді організація тексту складалася з різноманітних комбінацій трьох типів інформаційно-сміслових блоків, умовно названих дією, негативною та еталонною ситуаціями. При цьому дієсна ситуація описує стан справ в якій-небудь сфері діяльності, негативна - критикує або вказує на дефектність ста-

ну справ тієї ж самої сфери діяльності, а еталонна описує, яким повинен бути в ідеалі стан справ в даній сфері.

У проаналізованих публіцистичних текстах відзначено два основних типи комбінації інформаційно-сміслових блоків:

1) циклічний (коли опис дійсної ситуації змінює негативна і завершує еталонна),

2) циклічний з відхиленнями (коли послідовність цих частин порушується).

Перший тип є характерним для наукових оглядів, а другий - для культурологічних.

У наукових текстах спостерігаємо сувору послідовність інформаційно-сміслових блоків, які для цієї групи текстів зручніше було назвати "вступом до ситуації", "описом предмету дослідження" та "загальними висновками".

За аналогією до досліджень О.Ф. Журавльова (1989), ми визначали рівень та характер негатиї в усіх проаналізованих текстах. Нами було встановлено, що різноманітні типи заперечення (підсилене, сильне, послаблене) мають відносну закріпленість за конкретними частинами тексту (інформаційно-смісловими блоками). Виявилось, що найвищий рівень негатиї спостерігається при описі негативної ситуації і саме в цій частині тексту використано найбільшу кількість засобів вираження заперечення (від 40% до 75%). При описі дійсної ситуації рівень негатиї коливається від 5% до 30%, а в еталонній - від 10% до 35%. Такий нерівномірний розподіл засобів вираження заперечення пов'язаний з різноманітною комунікативною та прагматичною спрямованістю тексту, а саме з цілеспрямованістю на критику, на заперечення того, що не задовольняє вимогам (негативна ситуація), на констатацію фактів (дійсна ситуація), на ствердження позитивного, бажаного (еталонна ситуація).

За нашими спостереженнями, різним виявився не тільки рівень негатиї в інформаційно-сміслових блоках тексту (ситуаціях), але й її характер. Так, у дійсній ситуації найширше використані різні види послабленого заперечення, які репрезентовані рядом продуктивних моделей з префіксом "недо-" або часткою "не", дія якої послаблена спеціальними лексичними засобами (напр., прислівниками міри та ступеню): порівн.

відповідно: "недовыполнение плана" і "не очень точная формулировка".

Найбільша різноманітність мовних моделей із запереченням була відмічена в негативній ситуації - їх можна віднести і до сильного заперечення ("не выполнил", "бездействует", "несчастье" "без ответственности" и т.п.), і до підсиленого заперечення (напр., "ничего совершенно не готово", "абсолютно никто не сказал", "совершенно невыполнимая задача" і т.п.). При цьому заперечення розташовується як перед дієсловом, так і перед іншими частинами мови, що уточнюють в реченнях які-небудь умови реалізації-нереалізації дії.

В еталонній ситуації найчастіше використовуються засоби вираження заперечення з послабленим заперечним значенням, напр., складені сполучники типу "не...а", "не только...но и", "не столько...сколько", "а не" і т.п.

У проаналізованих наукових текстах найбільша кількість засобів вираження заперечення (від 15% до 25%) використовується у "вступі до ситуації". Вони в більшості випадків мають послаблене заперечне значення, напр. "не даёт возможности", "не очень надёжно защищают": При описі об'єкта дослідження використовується від 39% до 46% сильного та підсиленого заперечення, напр.: "эксперимент не дал ожидаемых результатов", "Кроме этого заповедника, этот вид растений нигде больше не встречается". У "загальних висновках" використовується заперечення досить рідко (5-15%) і відноситься до послабленого заперечення.

Висновки. Виявлені взаємозв'язки між видом заперечного значення та його формальними ознаками, а також описані продуктивні мовні моделі, в яких вони реалізуються, достатньо впевнено дозволяють адекватно зрозуміти текст при його аналізі чи граматично правильно оформити повідомлення при його синтезі. Одержані дані дають можливість вибирати з усього різноманіття мовних засобів саме ті, які виражають необхідну у певній ситуації інтенсивність заперечного значення (сильну, підсилену, послаблену). Крім того, рівень і характер негачії досить тісно пов'язаний з інформально-смісловними блоками тексту, що дозволяє певною мірою прогнозувати появу того чи іншого різновиду заперечення (залежно від шкільної

спрямованості комуніканта) в певній частині тексту.

Одержані традиційними описовими лінгвістичними методами теоретичні знання про російське заперечення розраховані як на традиційне використання у викладанні російської мови, так і на використання, що виходить за межі традиції (спілкування "людина - ЕОМ").

Положення, що винесені на захист, підтвержені результатами дослідження і виходять з основних положень дисертаційного дослідження.

Основні результати знайшли відбиття у таких публікаціях:

1. Войнов В.К., Изергина О.А., Новикова О.И. Понимание как "апперцепция" у А.А.Потебни и формализация описания семантики текста // Тези доповідей республ. конференції "Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки". - Харків, 1985. - с.193-194.

2. Войнов В.К., Замаруєва И.В., Изергина О.А., Новикова О.И. Гипотеза о понимании текста (аспекты формализации). // Проблемы бионики. вып. 40. - Харьков: Вища школа, 1988. - с. 48-53.

3. Войнов В.К., Изергина О.А., Новикова О.И. Апперцепция у А.А.Потебни и понимание текста // Традиции А.А.Потебни и современная филология: Материалы III Потебнянских чтений. - Харьков, 1988. - деп. в ИНИОН АН СССР N33977 от 20.05.1988. - 8с.

4. Войнов В.К., Изергина О.А., Новикова О.И. О семантическом и прагматическом подходе к анализу текста // Тез. выступл. на совещании "Прагматический аспект грамматической структуры текста". - М., 1988. - с.100-101.

5. Новикова О.И. Об отрицании в семантической структуре текста // Вестник ХГУ. - N329. - Харьков: Вища школа, 1989. - с.88-95.

6. Новикова О.И. О классификации семантических разновидностей отрицания в русских небеллетристических текстах - деп. в ИНИОН АН СССР N 39319 от 17.08.1989. - 22 с.

7. Новикова О.И. О формальном подходе к описанию семантических оттенков отрицания (на материале русских небеллетристических текстов) // Моделиране и симулиране на човешката

памет "МНЕМО-89". - Тез. докл. III Международной научно-технической конференции. - Варна, 1989. - С.160-161.

8. Войнов В.К., Новикова О.И. О компрессии семантического представления текстовой структуры // Тез. докл. V науч. конф. "Лингвистическая семантика и прагматика". - Москва-Харьков, 1991. - С.140-142.

9. Чистякова А.Б., Манивская Т.Н., Новикова О.И. Выражение отрицания в русском языке // Метод. указания и задания для иностранных студентов III курса. - Харьков: Основа, 1991. - 40 с.

Соискателю принадлежат теоретические комментарии по грамматике и разработка справочных таблиц.

10. Войнов В.К., Новикова О.И. Теория понимания у А.А. Потебни и универсальный предметный код Н.И. Жинкина // Тез. докл. Всес. науч. конф. "А.А. Потебня - исследователь славянских взаимосвязей". - Ч.1. - Харьков, 1991. - С.46-49.

11. Кравченко В.М., Новикова О.И., Чистякова А.Б. Система обобщающих занятий по грамматике в процессе обучения русскому языку студентов-иностранцев нефилологических специальностей / Вестник ХГУ. - N370. - Харьков, 1992. - С.7-10.

08/01/92

Харк.тип.№ 2. Замовлення 347. Тираж 100 прим.

AB 28832

AB 28.832

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Handwritten mark

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..